

УДК 343.8

І. С. Яковець, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України, м. Харків

ЗАГАЛЬНОНАУКОВИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОПТИМІЗАЦІЯ ПРОЦЕСУ ВИКОНАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПОКАРАНЬ»

Стаття присвячена висвітленню загальнонаукових підходів до визначення категорії «оптимізація» та розробці на цій основі розуміння категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань».

Ключові слова: оптимізація, оптимальність, ефективність, кримінальні покарання, позбавлення волі, виконання покарань.

Щоб глибше зрозуміти сутність ідеї оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, необхідно спочатку розглянути деякі загальні положення, пов'язані з цим поняттям, які в подальшому складатимуть концептуальний каркас дослідження. Це визначення стосується, по-перше, загальнонаукового розуміння категорії «оптимізація», а по-друге, обов'язкових її складових. На нашу думку, проводячи аналіз змісту категорії «оптимізація», в його основу доцільно покласти те загальне, що впливає з розуміння оптимізації у різних науках, а потім перейти до розгляду цієї категорії відносно специфіки проблем якості у прикладному аспекті кримінально-виконавчого права.

За своїми лінгвістичними коренями термін «оптимізація» є спорідненим до слів «оптимальний» та «оптиміст», що етимологічно походять від лат. «*optimum*», що означає «найкращий»¹. Тому природним видається той факт, що термін «оптимізація» розглядається

¹ Словари он-лайн [Електронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.slovarus.ru/?di=116270>. – Загл. с экрана.

переважно у сполученні з терміном «оптимальний», тобто таким, що найбільше відповідає певним умовам і вимогам, є найкращим із можливого¹: «оптимізація — це процес: 1) вибору найкращого з можливих варіантів; 2) приведення системи, обладнання тощо у найкращий (оптимальний) стан»². Хоча, як свідчать дослідження, перші згадки про оптимізацію як ідею удосконалення у доволі чіткому вигляді з'явилися ще у «Ведах» та ведичній філософії Стародавньої Індії, однак у розвинутій та математизованій формі уявлення про найкраще з усіх можливих варіантів були створені лише у ХХ ст. у межах економічної теорії та її гілки — математичній економіці, а потім — у кібернетиці, теорії прийняття рішень та операцій, в теорії катастроф, ігор тощо. Свій внесок у розвиток концепції оптимізації внесла й аналітична механіка, теоретична біологія, соціальна біологія, екологія, етологія, психологія, соціологія та інші науки. У економічній теорії формується навіть особлива дисципліна, яку часто називають «теорією оптимізації». Із 60-х рр. ХХ ст. у СРСР почала активно розвиватися теорія оптимального функціонування соціалістичної економіки (СОФЕ), що спиралась саме на оптимізаційні моделі та методи. Наприкінці 80-х рр. пройшла дискусія навколо результатів та уроків оптимізаційного підходу в економіці, певні ідеї та принципи оптимізації були розвинуті в теоретичній біології. Зокрема, американським математиком Н. Рашевським сформувався відомий принцип оптимальної конструкції організму. І хоча він є статичним принципом — а для аналізу оптимізації важлива динаміка — проте сфера його застосування значно ширше — це і конструювання, і проектування тощо, що робить його системно-структурним принципом оптимальності. Одночасно в науці відбувалося становлення ідей та моделей еволюційної опти-

¹ Новий тлумачний словник української мови : у 4-х т. 42000 слів. – Т. 3 : Обє – Роб. / Уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Вид-во «Аконіт», 1998. – С. 126.

² Ламбен Ж. Ж. Стратегический маркетинг. Европейская перспектива / Ж. Ж. Ламбен ; пер. с франц. Б. И. Лифляндчик, В. Л. Дунаевского, С. А. Бурьяна. – СПб. : Наука, 1996. – С. 378; Большая советская энциклопедия / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энцикл., 1974. – Т. 18. – С. 784; Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – М. : Сов. энцикл., 1984. – С. 943.

мальності, специфічного оптимізаційного підходу та мислення при вирішенні економічних питань. Незважаючи на значну чисельність спеціальних робіт з питань оптимальності та оптимізації різних систем у зазначених теоріях та дисциплінах, філософсько-методологічні роботи із цієї тематики з'явилися лише у другій половині ХХ ст. із подальшим активним інспіруванням оптимізаційного підходу та моделювання в різні галузі наукових знань¹.

Таким чином, можемо стверджувати, що оптимізаційний підхід в різних галузях науки не лише пройшов випробування часом, а й виявив свою життєздатність та доцільність використання при розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням якнайкращого функціонування певних систем і процесів.

У сучасній Україні термін «оптимізація» також є широко відомим та вживаним у різних наукових галузях, включаючи й науки кримінального циклу — кримінальне право, кримінологію, кримінальний процес та криміналістику. Так, у кримінальному праві згадується про *оптимізацію* кримінально-правових норм²; у кримінології — *оптимізацію* соціальної активності³; у межах кримінального процесу досліджувалися основні напрями *оптимізації* діяльності митних органів у боротьбі з контрабандою⁴, оптимізація судового процесу⁵ та ін. У навчальній літературі з криміналістики містяться положення щодо «*оптимізації* розслідування та судового розгляду», «*оптимізації* режиму та умов роботи слідчого», а одним

¹ Разумовский О. С. Оптимология. Концепция и становление // Полигнозис, 4(4), 1998 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polygnozis.ru/default.asp?num=6&num2=305>. – Загл. с экрана.

² Мисливий В. А. Оптимізація кримінально-правових норм щодо охорони безпеки дорожнього руху / В. А. Мисливий // Наук. вісн. юрид. акад. МВС. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС. – Спецвип. № 1. – 2005. – С. 10–14.

³ Голіна В. В. Запобігання злочинності: проблеми оптимізації соціальної активності / В. В. Голіна. // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 3 (46). – С. 206–214.

⁴ Дорофеева Л. М. Дізнання в митних органах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. М. Дорофеева ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.

⁵ Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / М. О. Карпенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.

із важливих завдань методики розслідування, крім іншого, визнається *оптимізація* процесу розслідування окремих видів злочинів на основі використання даних про типові слідчі ситуації¹; у дисертаційних дослідженнях розглядаються питання щодо *оптимізації* використання криміналістичних знань², *оптимізації* процесу розкриття і розслідування вбивств³, *оптимізації* криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС тощо⁴ (курсив мій. — І. Я.). Усе наведене дозволяє віднести «оптимізацію» до загальнонаукових понять, що водночас не означає наявності одноманітного для всіх галузей наукових знань його тлумачення.

Останнім часом у наукових колах та серед практичних працівників почала активно вестись мова про оптимізацію окремих напрямків процесу виконання-відбування кримінальних покарань. Наприклад, у резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України» до числа актуальних напрямків наукових досліджень, поряд з іншими, віднесено проблематику *оптимізації* системи управління органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України⁵. У проекті Концепції Державної програми розвитку Державної кримінально-виконавчої служби України на період до 2015 року вказується на необхідність «удоско-

¹ Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — К. : Ін Юре, 2010. — 496 с.

² Клименко Н. И. Криминалистические знания: природа, структура, оптимизация использования : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Н. И. Клименко ; Киев. ун-т им. Тараса Шевченко. — К., 1993. — 39 с.

³ Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Л. Синчук ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 20 с.

⁴ Алексеев О. О. Оптимізація криміналістичної підготовки слідчих в системі МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Алексеев ; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2004. — 19 с.

⁵ Резолюція Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теоретичні та практичні проблеми удосконалення діяльності кримінально-виконавчої системи України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jsessionid=26012097D3BF1245128BAFA55ACF7975?art_id=84364&cat_id=45347. — Заголовок з екрана.

налення системи управління та структури органів і установ Державної кримінально-виконавчої служби у напрямку її *оптимізації*», «визначення *оптимального* варіанта розв'язання проблеми», «запровадження нових форм соціально-виховного та психологічного впливу на засуджених шляхом *оптимізації* організаційно-управлінської структури соціально-психологічної служби установи». *Оптимізація* діяльності ДКВС України називається її керівниками й як головне завдання¹ (курсив мій. — І. Я.). Натомість певне поширення названого терміна жодним чином не означає наявності спроб дати його наукове визначення або провести дослідження ключових аспектів цього поняття, в тому числі й у вищеназваних контекстах.

Вивчення існуючих в різних науках дефініції оптимізації, незважаючи на їх чисельність, свідчить про незначне різноманіття її інтерпретацій. Найбільшого поширення категорія «оптимізація» набула в педагогіці та теорії навчання, тому не випадково, що саме в цих галузях наукових знань започаткована низка концепцій оптимізації педагогічних систем і процесів. Так, у сучасній педагогічній літературі можна виділити кілька напрямів дослідження проблеми оптимізації. Один із них спрямований на отримання ґрунтовної відповіді на запитання, які стосуються оптимізації процесу виховання, тобто «забезпечення цілісного циклу виховного процесу, що включає діагностування рівня вихованості учнів і формування мети, планування та організацію діяльності, контроль і регулювання діяльності й відносин, аналіз виховних результатів»². Другим є напрям науково-педагогічних досліджень, пов'язаний з осмисленням проблеми оптимізації процесу навчання, тобто здійснення такого виду управління навчальним процесом, що забезпечує оптимальне (найкраще, найдоцільніше за даних умов) функціонування навчально-виховної системи³.

¹ Біттнер О. «Зона – не санаторій, але й не буцегарня» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/zona-ne-sanatorij-ale-j-ne-bucegarnya/p/>. – Заголовок з екрана.

² Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – С. 239.

³ Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю. К. Бабанский. – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.

Але є й інші точки зору на цю проблему. Так, Т. Ільїна під оптимізацією розуміє ступінь відповідності організаційної сторони системи тим цілям, для досягнення яких вона створена. При цьому підкреслюється, що оптимальність може бути досягнута тільки для конкретних умов конкретної системи¹. У теорії управління оптимізацію визначають як: 1) вибір найкращого (оптимального) варіанту з численних можливих; поліпшення якогось процесу для досягнення його максимальної ефективності; 2) підвищення інтенсивності чогось з метою досягнення високих результатів². Саме на цьому підході ґрунтує свій висновок Ю. Г. Марков, що «Оптимальне — це найкраще, а оптимум — це сукупність найбільш сприятливих умов»³. Погоджуючись з цим, Н. Х. Нурмагомедова доводить, що оптимізація процесу — це здійснення заходів організаційно-практичного характеру для його приведення в оптимальний стан. При цьому під оптимальним станом процесу вона розуміє максимально можливу його відповідність сучасним вимогам⁴. За дефініцією О. С. Разумовського, оптимізацію у загальному сенсі пропонується розглядати і як специфічний, особливий розвиток різного роду керованих систем, який пов'язаний з обмеженням чисельності можливостей, їх зведення до чогось єдиного — кращого, бажаного, доцільного (оптимуму) при даній сукупності причин та умов⁵.

¹ Ильина Т. А. Структурно-системный подход к организации обучения / Т. А. Ильина. — М.: Педагогика, 1972. — 156 с.

² Бобко И. М., Забияко Г. И., Титов В. В. О системе моделей имитации и оптимизации управления производством / И. М. Бобко, Г. И. Забияко, В. В. Титов // Экономические и математические методы. — 1983. — Т. 19. — Вып. 6. — С. 721.

³ Марков Ю. Г. Функциональный подход в современном научном познании / Ю. Г. Марков. — Новосибирск : Ин-т истории и философии, 1982. — С. 130.

⁴ Нурмагомедова Н. Х. Организационно-педагогические условия оптимизации процесса профессиональной подготовки будущего учителя информатики : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Н. Х. Нурмагомедова ; Дагестанский гос. пед. ун-т. — Махачкала, 2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-08/dissertaciya-organizatsionno-pedagogicheskie-usloviya-optimizatsii-protssessa-professionalnoy-podgotovki-budushego-uchitelya-informatipedagogicheskie-usloviya-optimizatsii-protssessa-professionalnoy-podgotovki-budushego-uchitelya-informati.htm>. — Загл. с экрана.

⁵ Разумовский О. С. Закономерности оптимизации в науке и практике / О. С. Разумовский ; отв. ред. А. Г. Гранберг, Ю. Г. Марков ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии. — Новосибирск : Наука, 1990. — С. 53.

Американський методолог Д. Гілем відходить від розуміння оптимізації як певного процесу, зводячи її до рівня окремої галузі наукових знань. На його переконання, оптимізація є наукою про оптимізування цінних з якоїсь причини характеристик або функцій, що є складною математичною складовою у фізиці, техніці, математиці, кібернетиці, економіці, виробництві, біології тощо¹. М. М. Моїсєєв трактує розглядувану категорію як процес знаходження екстремуму (глобального максимуму або мінімуму) визначеної функції або вибору найкращого варіанту з існуючих². І. Б. Коняхина стверджує, що оптимізація являє собою універсальний та самостійний (автономний) тип діяльності, спрямований на створення реальних об'єктів з заданими якостями, ціннісно-орієнтований, глибоко мотивований, високоорганізований³. О. І. Двадненко пропонує розуміти оптимізацію у двох контекстах: у широкому сенсі вона полягає в проектуванні та забезпеченні найбільш ефективної життєдіяльності певного макро- та мікросередовища та системи в цілому; у вузькому — це процес взаємодії, що являє собою впровадження певних модулів та технологій, відбір методів, прийомів і форм взаємодії певних суб'єктів та об'єктів, а також моніторинг їх ефективності з метою отримання найкращого результату⁴. Намагаючись поєднати існуючі підходи до визначення змісту категорії «оптимізація», Л. І. Лопатников вказує, що цей термін завжди має кілька значень, серед яких: процес знаходження оптимуму, тобто вирішення оптимального завдання, процес приведення системи у найкращий (оптимальний) стан⁵.

¹ Optimizing and simplicity: computational vision and biological explanation // Syntese. – 1996. – Vol. 107. – № 3. – P. 304.

² Моїсєєв Н. Н. Алгоритмы развития / Н. Н. Моїсєєв. – М. : Наука, 1987. – С. 52.

³ Коняхина И. Б. Оптимизация процесса самореализации специалистов в профессиональной деятельности : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / И. Б. Коняхина ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2010. – 26 с.

⁴ Двадненко А. В. Оптимизация учебно-воспитательного процесса в школах-интернатах санаторного типа : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / А. В. Двадненко ; ФГБОУ ВПО «Военный университет». – М., 2011. – 25 с.

⁵ Лопатников Л. И. Популярный экономико-математический словарь / Л. И. Лопатников. – М. : Знание, 1979. – С. 54.

Таким чином, кожна наука намагається пристосувати категорію «оптимізація» до специфіки власного предмета і методу. Але, незважаючи на різноманіття підходів, оптимізація фактично описується у трьох основних дефініціях: 1) як процес; 2) як ступінь відповідності цілям чи оптимальний стан системи; 3) як результат, що полягає в обранні певного варіанту.

Як видається, у кожному з наведених визначень є певна цінність, проте не з усіма, на нашу думку, можна погодитись. Визначаючи, у принципі, прийнятним тлумачення оптимізації через «ціль-результат» та відносячи до головної мети обрання певного варіанту з можливих, водночас не можна не зробити застереження відносно певної умовності цієї формули, оскільки за такого підходу фактично робиться спроба пояснити оптимізацію зі статичної точки зору, оскільки він базується на її розумінні як системи властивостей чи рис, притаманних об'єкту чи явищу, хоча оптимізація з практичної точки зору — це ні що інше, як динамічний (функціональний) аспект, що відображає здатність об'єкта забезпечувати реалізацію свого призначення. За вказаного підходу відбувається й певна підміна ключових понять, оскільки обрання відповідного варіанту не може бути кінцевим результатом, бо в цьому разі поза увагою залишається істинна мета — поліпшення стану справ або системи. Інакше кажучи, оптимізація не може мати на меті лише обрання найкращого варіанту; її завдання та цілі значно глибші, а подібний вибір являє собою ні що інше, як спосіб дії або здійснення певного процесу чи організації системи.

Як видається, оптимізацію не можна ототожнювати й зі ступенем відповідності організаційної сторони системи тим цілям, для досягнення яких вона створена, тобто з її *якістю*¹ (курсив мій. — *І. Я.*). Особливістю оптимізації є те, що вона визначається не лише становищем, яке існує у розглядуваний момент часу, а й передісторією процесу чи системи, починаючи з певного відправного моменту. При цьому недостатньо лише встановити співвідношення між певними цілями або засобами чи досягнутими результатами, потрібно бачити це співвідношення під кутом зору задіяних засобів, тобто,

¹ Шадрин А. Д. Информация и качество / А. Д. Шадрин // Стандарты и качество. — 1996. — № 4. — С. 30.

по суті, оцінити *ефективність* процесу або діяльності, що були досягнуті завдяки їх оптимізації (курсив мій — *І. Я.*). Найбільш оптимальний варіант має місце тоді, коли всі цілі досягаються при мінімальних витратах, тобто *ефективність* виступає кінцевою метою оптимізації, а оптимізація, у свою чергу, відіграє роль *засобу досягнення* ефективності процесу або діяльності (курсив мій — *І. Я.*). При ототожненні оптимізації суто зі ступенем відповідності організаційної сторони системи цілям мова має вестись не про оптимізацію як таку, а про *оптимальність* системи, бо саме оптимальність як шукана *якість* об'єднує групи існуючих та неіснуючих варіантів-можливостей в нову супергрупу: потрібних, бажаних, затребуваних можливостей-варіантів. І хоча категорія «оптимальний» у такому підході є дуже близькою до поняття¹ «ефективний» (внаслідок чого названі категорії виступають комплементарними), поняття «ефективність» та «оптимальність» відрізняються один від одного². На наш погляд, не будь-яка оптимальна система (чи процес) буде ефективною в тих або інших конкретних умовах, проте за інших рівних умов оптимальність системи (чи процесу) — неодмінна ознака її ефективного функціонування. І хоча кінцевою метою оптимізації, безумовно, є відшукання найкращого або, як вказує більшість науковців, «оптимального» рішення, зазвичай доводиться обмежуватись лише поліпшенням відомих рішень. Доведення же їх до досконалості — завдання майже недосяжне.

Разом із тим оптимізована система чи процес зазвичай є оптимальними лише для одного завдання або їх певної групи; більше того, доволі часто не існує універсального рішення, яке б працювало добре в усіх випадках, тому фахівці використовують так звані компромісні рішення для оптимізації лише ключових параметрів. До того ж зусилля, необхідні для досягнення повністю оптимального результату, які неможливо удосконалювати в подальшому,

¹ Термін «поняття» в даному випадку вживається нами у широкому значенні — як образне, виражене в слові віддзеркалення дійсності.

² Термін «ефективність» доволі часто застосовується у значенні оптимальності, тобто як найкращий варіант. За такого підходу поняття «оптимальний» розглядається як самий ефективний, найбільш сприятливий (Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. — 14-е изд. — М. : Рус. язык, 1988. — С. 402).

майже завжди перевищують вигоду, яка може бути від цього отримана. Тому, як правило, процес оптимізації завершується до досягнення повної оптимальності, хоча навіть це дозволяє досягнути помітних покращень у певній сфері. Тому під оптимізацією скоріше за все розуміють прагнення до досконалості, яке, можливо, й не буде досягнуте¹. Оптимізації не може бути «взагалі», вона можлива лише стосовно наявних завдань чи цілей². Її не можна зменшити чи збільшити, її можна лише досягнути; вона не може бути більш або менш оптимальною, оскільки оптимальність — це межа, за якою рухатись вже нікуди і досягти якої на визначений момент неможливо. Таким чином, оптимальність являє собою ідеальну модель бажаного майбутнього стану системи або процесу, що має бути створена, але реально ще не існує, тобто є абстрактною метою³ оптимізації. На відміну від оптимальності, ефективність процесу або системи є метою конкретною, внаслідок чого саме ефективність виступає кінцевою метою процесу оптимізації.

Усе вищевикладене дозволяє зробити низку узагальнень:

1. У теперішній час не існує єдиного, загальнонаукового, філософського усталеного розуміння сутності категорії «оптимізація».
2. Категорія «оптимізація» є не лише мононауковою, а й міждисциплінарною, з огляду на що може бути проаналізована лише у руслі загальнонаукового підходу.
3. Виділення сукупності відмінних між собою визначень категорії «оптимізація» у різних галузях наукових знань свідчить про те, що вона є складним об'єктом, багатомірним у структурному плані.
4. Аналіз існуючих наукових поглядів дозволяє у загальному виді визначити оптимізацію як процес вибору найкращого варіанту з можливих та приведення об'єкта у такий стан, за якого досягається його ефективність.

¹ Беляков В. В., Бушуева М. Е., Сагунов В. И. Многокритериальная оптимизация / В. В. Беляков, М. Е. Бушуева, В. И. Сагунов. – Нижний Новгород: НГТУ, 2001. – С. 10.

² Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1982. – С. 58.

³ Трубников В. В. О категориях «цель», «средство», «результат» / В. В. Трубников. – М. : Высш. шк., 1968. – С. 38.

Базуючись на цих висновках, можемо надати таке визначення: *оптимізація процесу виконання кримінальних покарань — це приведення цього процесу у стан, за якого забезпечується ефективність виконання покарань.*

Статья посвящена общенаучным подходам к определению категории «оптимизация» и разработке на этой основе понимания категории «оптимизации процесса исполнения уголовных наказаний».

Article is devoted to general scientific approaches to definition of the category «optimization» and development on this basis of understanding of the category «optimization of process of execution of criminal punishments».

Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства НДІ ВПЗ імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України (протокол № 2 від 29 січня 2013 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор А. Х. Степанюк.